

Borsos Tamás Londonban őrzött két levele

Az örvendetes módon élénkülő romániai magyar irodalomtörténetírás 1968-as alkotásai közt kimagasló hely illeti meg a bukaresti Irodalmi Könyvkiadónál megjelent kitűnő forrásművet: Kocziány László munkáját, mely *Vásárhelytől a Fényes Portáig* cím alatt Borsos Tamás emlékiratait, leveleit tartalmazza.

Borsos Tamás még az erdélyi történelem iránt érdeklődők seregének is pusztá név maradt. Írásai hozzáférhetetlen régi kiadványokban láttak napvilágot, és ha pár lapnyi szemelvény meg is jelent valamilyen gyűjteményes munkában, mint például az *Erdély Öröksége* sorozat III. kötetében (*Tűzpróba*. Bevezette Bíró Vencel. Budapest, 1940), az inkább csak kielégíthetetlen vágyat keltett az egész életmű megismerése iránt. Most ez a csaknem 500 lapnyi, életrajzi bevezetéssel, jegyzetekkel, képmellékletekkel bőven és szakszerűen ellátott kiadvány nemcsak a kelet-európai történetírás eseménye, hanem az irodalomé is. Egy új erdélyi íróegénység áll elénk: a Bethlen Miklós és Mikes Kelemen között álló jellem és személyiség, akinek jelenlétével most már számolni kell (én inkább Bethlen Miklóshoz közeleven, ellentétben a szerző Mikes-párhuzamával).

Kocziány utal rá, hogy Borsos Konstantinápolyban az angol követtel is fölvette a kapcsolatot, de erre bizonyítékot nem hoz. Angyal Dávid utalása nyomán (*Erdély politikai érintkezése Angliával*. Budapest, 1905), megszereztem Londonban, az angol állami levéltárban őrzött két levelének szövegét. Ezeket a Public Record Office engedélyével közlöm itt (lelőhelye: SP 93/13. 58 és 75), az eredeti latin szöveg helyett természetesen magyar fordításban:

BETHLEN GÁBOR KÖVETÉNEK KÉT LEVELE SIR THOMAS ROE KONSTANTINÁPOLYI ANGOL NAGYKÖVETHEZ 1627-BŐL

1.

Sir Thomas Roe-nak, a nagykegyelmű brit király fényes lovagjának és állandó török portabéli követének, az én tiszteletre méltó uramnak.

Kegyelmes és igen tisztelt Uram,

megígértem, hogy mielőtt alkalmas futárt küldök Kegyelmességedhez, és ha valami új hírem lenne, arról magam fogok beszámolni. Személyesen ezt jelen pillanatban nem tehetem meg, mivel a lábamat kízó súlyos podagra nem kímél.

Főbenjáró és valamennyire jelentős híryanagom nincsen, azon az ügyön kívül, amit Kegyelmességed nagyon jól ismer, s amit nagy szorgalommal Kegyelmességeddel együtt akartunk nyélbeütni, hogy ti. az ajándékokat, melyek az uralkodás joga szerint a Főmagasságú Fejedelemasszonyt megilletik, Öneki megküldjük. Ezt maga a Kajmakám úr levelében megígérte, ígéretét az én Főmagasságú Uram többi szövetségesével és atyafiaival közölte, azok pedig, valamint az ország főrendei a legnagyobb helyesléssel fogadták.

Ezt a küldeményt az Uralkodó méltóságát tekintetbe véve már három hónap leforgása előtt várták az ország határainál.

Valójában ez úgy van, hogy sehogy sincs. Ezért a Főméltóságú Fejedelem oly nagy méltatlankodásra és haragra fakadt, hogy nem tudom, miképp tudjuk majd lecsillapítani és kiengesztelni. Én ezt oly éles hangon adtam elő Kajmakám úrnak, hogy méltán féltem, valami baj fog érni: ő azonban szelíd lélekkel szabadkozott, mindent a tél rendkívüli keménységére háritva. De már minden készen áll — mondotta —, és ezekben a napokban útnak indítja az ajándékot, amiről levélben ő maga értesítette a Princesszát.

A többi vitás ügyről semmi új hírem nincsen, csupán, hogy ily körülmények között már van kijelölt helye a tárgyalásoknak, s az uralkodók mindkét részről kijelölték követeket; az én uram részéről azonban senki sincs, sőt még kétséges, hogy Ömagassága küld-e egyáltalán megbízottat arra a tárgyalásra, még ha volna is Murzaran pasának követe Ömagasságánál Z. pasa és F. bég személyében, akik szorgalmazták az én uram követségét. De remélem, szándékuk meghiúsul, eddig semmi gyűlés nem volt. Ezeket tehát őszintén írom Nagyméltóságodnak. Volna még egy vitás kérdésem, de ezt pennára semmiképp nem bízhatom, nem lesz késő azonban ezt is Nagyságodnak a maga idejében megtudnia. Egyébként szerencsés jóegészséget kívánok Nagyságodnak.

Galattából, 1627. március 12-én, szolgálatára mindenkor készen

Borsos Tamás

Erdélyi sajtom már elfogyott; várom a megígért angol sajtót, amit hálás szívvel fogadok.

2.

Nagytekintetű Sir Thomas Roe, valamint Cornelius Haga uraknak, az én igen tisztelt uraimnak. A fentnevezett a nagykegyelmű brit királynak, az utóbb nevezett pedig a hatalmas holland birodalomnak állandó követe a török Portán.

Nagyméltóságú tisztelt Uram,

az elmúlt napokban megígértem, hogy ha valami új hírem lenne, értesítem Nagyméltóságodat. Tehát: annak az erdélyi Mózes vajdának egy szolgálója tegnap megérkezett testvérétől, aki az én Uramat Brassóban hagyta. Egyszerű pletykákon kívül semmi mást nem hozott. Ilyeneket: Ferenc úr az uralkodó követségéből visszatérve azt mondta, hogy az uralkodó rendkívül óhajtja a békét, de az én uram részéről semmiképp sem fogadják el, így tehát dolgavégezetlen tért vissza, amiért ismét elküldték a magas Porta követségéhez — ugyanez a Mikó Ferenc közvetlen az ünnepek után el fog távozni.

Ezeket a szóbeszédeket, bár közönségesek, még elhiszem, azonban az ő távozását vagy érkezését semmiképp sem fogadom el, amíg Kapusi pasa zászlóval és fegyverrel nincs jelen, amiért is, ha a Kajmakám úr ismét józan észre térne, akkor bizonytal ideje volna Kapusi pasa távozásáról gondoskodni, én már nagyon resteltem annyira nógatni őket; ők lássák, mit tesznek.

Közben nagyon kérem Nagyméltóságodat, hogy annak a bécsi Pálnak

Jelentéseit tétesse át latinra és küldje el nekem, mivelhogy meg akarom tudni az én uramtól, miért tagadta meg tőlem ezeket a jelentéseket, amelyek már más oldalról megérkeztek Konstantinápolyba. Ismételten kérem, ez óhajomat intézze el minél előbb. Egyébként szerencsés jóegészséget kívánok Nagyméltóságodnak.

Galatta, 1627. április 2.

Nagyméltóságod készséges szolgája.

Borsos Tamás

Ez a két levél értékes kiegészítése a bukaresti Borsos-kiadványnak, amely diplomáciai okmányokat csak 1619-ig közöl. Borsos Tamás 1626—27-i harmadszori portai követsége alatt írta. Kocziány erről az időszakról így szól: „A harmincéves háború első éveiben élénk diplomáciai tevékenység folyt a török fővárosban a nyugati követségek részéről. Az angol, francia, holland és velencei követek Konstantinápolyban tájékozódhattak a legjobban a Habsburgok erőviszonyairól, terveiről... Borsos a nyugatiakkal hamar felvette a kapcsolatot, de ekkortájt még az erkölcsi támogatáson kívül mást nem sikerült kapnia. A velük folytatott eszmecserék, a tőlük kapott információk azonban sokat segítettek az erdélyieknek a helyzet reális felmérésében.” Ehhez kiegészítésül néhány adatot kell felsorolnom.

Sir Thomas Roe, akihez a két Borsos-levél szól, a diplomaták egyik legnagyobbja. Élt 1581-től 1644-ig. Oxfordban végzett, jóismerőse volt Pfalzi Erzsébetnek, a későbbi cseh királynőnek és testvérének. Ez utóbbi két nyugat-indiai expedícióra küldte 1609 és 1613 között. Akkoriban még azt hitték, hogy Dél-Amerika északi része folytatása a nyugat-indiai szigetvilágnak. Az Amazon folyón 200 mérföldet hajózott fölfelé, majd csónakon 400 mérföldet tett meg. Földerítette a tengerpartot is az Amazontól az Orinokóig. 1614-ben I. Jakab kinevezte az East India Company keretében nagykövetnek Hindosztánba a nagy mogulhoz. Bombay és Brit-India megalapozása az ő műve. 1621. szeptembertől 1628. májusig Konstantinápolyban a Portán volt angol nagykövet. Algirtól Erdélyig hozzátartozott a török befolyás alatt álló terület; előnyös kereskedelmi szerződéseket kötött és közvetítette a lengyel—török békét. Ő volt az, aki Bethlen Gábornak biztosította a westminsteri szerződés után járó anyagi támogatást, a havi 10 000 dollárt. Ezt feleségének, Brandenburgi Katalinnak is kijárta. Bár — mint az első levél mutatja — némi nehézséggel. Kifizetése körülményei miatt még Bethlen is panaszkodott. A török végül is hozzájárult, hogy a fejedelemasszony is felvegye az angol segílyt.

Kocziány írja, hogy „Roe angol követ egyik jelentésében dicsérettel szól az urához hű, okos és szorgalmas erdélyi állandó követről“. Roe nemcsak nagy diplomata volt, de nagy műveltségű tudós is. Buckingham herceg és Lord Arundel megbízásából a török megszállta görög területen antik szobrokat és kéziratokat gyűjtött. Amikor 1628 tavaszán Prágán át hazautazott, nem szűnt meg Bethlen Gábor megsegítése végett memorandumokkal ostromolni a protestáns hatalmakat. 1629-ben Gusztáv Adolphhoz nevezték ki nagykövetnek, akinek bizalmas tanácsadója lett, 1642-ben pedig Bécsbe került ugyanebben a minőségben. A harmincéves háború folyamán Anglia képviselője a hamburgi, regensburgi és bécsi békekötéseknél (*Dictionary of National Biography*. London, 1909. XVII. 89—93).

A Bécs-barát Szekfü Gyula Bethlen Gábor-életrajzában azt írta Roe és Bethlen viszonyáról: Roe „hosszú éveken át folytatott megfigyelései után arra az általános szabályra jut, hogy Bethlennek természetében van a csalás, és csak az bizonyos, hogy ahol teheti, inkább ellenségeit, mint barátait csalja meg“. Más helyütt meg azt állítja, hogy „a császáriak érdekében és a béke fenntartása irányában az angol követ működött“. Ezzel szemben az angol történetírás szerint a harmincéves háború egyik döntő tényezője volt, hogy Roe-nak „sikerült az erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor támogatását megnyernie az európai protestáns szövetség részére“ (*Encyclopaedia Britannica*. London, 1947. XIX. 379).

A levelek bizalmas hangja és az utóiratként odacsatolt megjegyzés az erdélyi és az angol sajtó cseréjéről mutatja, milyen közvetlen emberi kapcsolat állt fenn Roe és Borsos között. A két levél adataiból világos az is, hogy ugyanakkor, amikor Borsos Tamás humorral, de körömszakadtáig védte az erdélyi fejedelem érdekeit, nemcsak kapott, hanem adott is olyan információkat Sir Thomas Roe-nak, amelyek Anglia kelet-európai politikáját döntően befolyásolhatták.

Gál István

Arany és Mentovich barátsága

Aranynak a társadalmi harc értelmébe és költői elhivatottságába vetett hite Világos után erősen megingott, amit még inkább fokozott a szellem szabadságát béklyóba vető önkényuralom. Jó néhány éven át a munkaszeretet és lomha melábul, az önbizalom és a holnap bizonytalanságának ellentétes érzelmei között vergődik. Minden jel arra vall: nagy-nagy szüksége volna egy hozzá méltó szellemtárs, az egyszer már fellelt üstökös újbóli megjelenésére, hogy annak fényénél rábukkanjon jövődjének ösvényére.

Kitől remélhet útmutatást? Ki győzi meg a költőt arról, hogy élni lehet, alkotni kell? Tompa Mihálynak sikerült átvészelnie a katasztrófát. Neki panaszolja el sürüsödő gondjait, bajait; vele tárgyalja meg irodalmi terveit. De Tompa távol áll tőrből és gyakran eszmeiségben is a szárnyaló gondolatok Aranyától.

Ekkor adatik egy vidéki gimnázium tanári közössége s benne néhányan, akik a költő barátaivá tudtak válni. Nem pótolhatták ugyan a lángszellem ragyogását, de igyekeztek — bár időnként — feloldani melankóliáját; s azzal, hogy értékelték, megbecsülték, azzal, hogy alkotást vártak tőle, néha még lanyhuló munkakedvét is fellobbantották.

Amikor hivatalát, lelki biztonságát elveszítve „láthatáromon nem volt remény s a kétségbeesés örvényéig jutottam“ — vallja a költő, akkor egy biztató hangú meghívás kiutat, pillanatnyi megoldást ígér számára. A levél írója Mentovich Ferenc, Erdély jeles szülőtte, aki ekkor már másfél éve tartozott „a nagykörösi professzorátus“ tagjai közé. Személyesen ugyan még nem találkozottak, de írásaikból annál jobban ismerték egymást. A kiváló filozófiai és matematikai iskolázottságú Mentovich, a XIX. századi hazai materializmus egyik jeles képviselője, pályája kezdetén még Euterpét — a lírai költészet múzsáját — kívánja meghódítani lantjával.

Ekkortól datálódik kettejük barátsága, amelyet az egymás iránti vonzódás és tisztelet, a kölcsönös eszmei hatás és az aktív segítségadás jellemez, mind az együtt töltött fél évtized folyamán, mind levelezésüknek szinte negyedszázada alatt.

A költő életét meghatározó jelentős fordulatnak, az 1851-es változásnak éppen Mentovich a megindítója. „Nincs más célja levelemnek, mint megkérni részemről is, reá venni önt ezen állomás elfogadására“ — írja első alkalommal Nagykörösről. Biztatja, hogy a 600 pengő forintból „takarékos ember itt igen jól megélhet“. Ami pedig „a szellemi életet illeti — igaz, hogy itt Köröson kevés élvekre számíthat az ember, de ezen segítünk az által, hogy alkotunk mi, tanárok egymás közt egy bizodalmas kört, mely sok hiányt fog pótolni“, azután meg „Pesthez a tavaszra elkészülendő vasút által csak két órányi távolságra leszünk“, s így Arany „élén-kebben részt vehet az irodalomban“. (Arany János: *Összes művei*, XIII. Budapest, 1966. 493—494). Ő maga s a többi, főleg Erdélyből odavetődött professzor — akik forradalmi múltjuk miatt e vidéki iskola falai között kerestek s találtak biztos menedéket — „kitárt karokkal, a legőszintébb bizodalommal, ragaszkodással, baráti, sőt testvéri szeretettel“ várják az ismert költőt (Mentovich 1851. október 8-án kelt levele).

A baráti biztatást nyomon követi a hivatalos meghívás. Mentovichnak és az általa korábban idecsalogatott ifjabb Szász Károlynak az ajánlatára az iskolát fenn-tartó református egyháztanács Arany János urat, „mint aki az irodalom mezején magának kitűnő helyet vívott ki“, a magyar irodalom tanszékére meghívja. Az aggodalmaskodó Arany viszont anyagi nehézségeire hivatkozva háritja el magától a szíves invitálást.

Mentovich egykönnyen nem nyugszik bele a visszautasításba — bár a hozzá küldött baráti sorokban Arany őszintébben, bizalmasabban kifejtette álláspontját —, és az iskolaszéki gyűlésen meggyőző erővel magyarázta a civiseknek: városukra, iskolájukra nézve volna megtisztelő, ha a *Toldi* költője ott taníthatna. Szavainak

meggyőző hatására az ő visszaemlékezéseiben fennmaradt két apró esetből is következtethetünk.

Az egyik egyháztanácsos, bizonyos Zsigrai Márton, tűzifát ajánl fel a költőnek. „Tehát a télen nem fogsz dideregni, hanem fázni” — tréfálkozik Mentovich második levelében, idézve Arany *Téli versének* szójátékát. Egy másik, pitykés kabátú atyafi pedig, hallva, hogy a költőnek anyija sincs, hogy útra kelhessen, lelkesen pattan föl: „Mit? Még anyija sincs? Aranszekeret csináltassunk neki! Aranszekeret, abba hozassuk el, mert megérdemli!” (*Kolozsvári Közlöny*, 1882. december 3).

Ezek után érthető, hogy az egyháztanács kész a segítségre: utazási és költöz-ködési költségre 120 ezüst forintot utalnak ki a költőnek.

Az őt még személyesen nem ismerő emberek ragaszkodása, áldozatkészsége kötelezi Aranyt. Elfogadja a nagykőrösi katedrát, bár döntenie most sem könnyű, és se szeri, se száma azoknak a későbbi panaszkodó leveleknek, amelyekben elharmarkodottnak ítéli meg ekkori lépését. Elsősorban családja jövőjéért való aggodása készíti arra, hogy megváljék szeretett szülőföldjétől, de bizonyára befolyásolta elhatározásában jövőendő munkatársainak ismert neve és tudós híre, hiszen a 10—12 tagú tantestületből 6 akadémikus volt vagy lett azzá éppen ezekben az években. Maga Jókai is lelkesen kiált fel: „Az volt ám a tanári kar! a Fiastyúkban nincs annyi csillag, mint akkor Nagykőrösön volt...” Tolnai Lajos, az iskola egykori diákja így emlékezik erre az időre önéletrajzi regényében: „oly fényes tanári kart, amilyennel az Alföld e híres főiskolája dicsekedhetett akkor, sem azelőtt, sem azután nem tudott többé a gazdag egyház összeállítani. Koronája az egész fényes testületnek Arany János volt... Arany mellett, mint egy híres törzskar tagjai ott jeleskedtek: Mentovich Ferenc, Szász Károly, Szilágyi Sándor, Ács Zsigmond, a nagy nyelvész, majd Losonczi László, Salamon Ferenc, Jánosi Ferenc és számosan az akkori tanárvilág kitűnősegei közül” (*Sötét világ*, Marosvásárhely, 1955. 45—47). Ez a kis Olümposz frissítette Arany szellemét, mert másként teljesen elfásult volna az akkor még „se falu, se város” műveletlen, de öntelt légkörében.

*

Három napig tartott az út az október végi zivatarral tarkított, hideg, szeles időben. Az ekhós szekéren utazó Arany-család fogadására ki más gyalogolna ki a város határába, mint a költözés értelmi szerzője, Mentovich Ferenc. Később elmesélte egyik barátjának, mint látta meg a pipázgató költőt gyalog mendegélve az ernyős szekér mellett.

Egyenesen Mentovichék szállására hajtatnak, ahol a tanárok nagy része gyülekezett az új kolléga ünnepélyes fogadására. Ez a baráti ház lesz Aranyék otthona az első két hétben, míg elfogadható lakást találnak. Még második levelében ígérte volt ezt Mentovich, s azt is, hogy a költő feleségét „nőm mint már ismerőset, barátnéját várja”. Valóban így lett. Noha Aranyék nem voltak egyik Mentovich-gyermeknek sem keresztszülei, a két asszony végig a bizalmas „komámasszony” titulusal tisztelte meg egymást.

Arany a szíves fogadtatással már első levelében eldicsekszik szalontai sógorának, Ercsey Sándornak: „Jó emberek, mint mindenhol, itt is vannak, kik szívesen osztoznak gondjainkban: első helyen áll ezek között a Mentovich család és Szász Károly, Jánosi tanár, kik érettem igen sokat tettek, lótottak-futottak” (Ercsey Sándor: *Arany János életéből*. Budapest, 1883. 59—60.).

Rokonszenves emberek vidám környezetében kezdi meg az egykori szalontai jegyző új foglalatosságát. Ekkor még nem sejtí, hogy kilenc esztendő megismétlődő lelki válságainak, majd kínzó elvágyódásának nehéz időt tartogatja itt számára az ismeretlen jövő.

Az első esztendőkből még nem jelentkeznek oly súlyosan ezek az érzések. A kor nyomott hangulatát, az osztrák állami és tanügyi rendszabályok terhét, a civisek dőlyfét könnyebb elviselni abban a baráti közösségben, amelynek spiritus rectora az aranykedélyű, derűs lelkű Mentovich. Mellette a költő nyomott hangulata, ismert epikus komolysága is felenged olykor-olykor, és jellemének olyan vonásait tárja fel, amelyekről szinte maga sem vett eddig tudomást. Tréfálkoznak az óráközi szüneteken, kifigurázzák egymás gyöngéit, sőt hetenként egyszer, szerdán hol ennek, hol amannak a lakásán jönnek össze a barátságot, jókedvet folytatandó.

Arany még egy hónapja sincs Nagykőrösön, amikor Ferenc-napra hivatalos

Mentovichékhoz. Az ugyancsak litterátus Szász Károllyal közösen faragják a hosszú rimes köszöntőt:

*Kedves jó barátunk, Francisce Mentovich
Búban, fájdalomban te sohase voníccs, . . .*

*Hanem legyen élted az üdvtől otromba,
Nőjön örömöd, mint esőtől a gomba . .*

Se szeri, se száma azoknak a rokoni, baráti leveleknek, amelyekben a költő Mentovichről elismerően vagy tisztelettel emlékezik. Amikor pedig először mennek haza vakációzni Szalontára, Mentovich a házőrző, aki sok kedves apróságról számol be egyik levelében (1852. szeptember 6).

A két férfi eszmei kapcsolatához érdekes adalékot szolgáltat a kritikai Aranykiadás nemrég megjelent XIII. kötete s az itt közzétett dolgozatcímek. Noha Arany a magyar nyelvi és stilisztikai ismereteket kívánja gyakorlatatni növendékeivel, a házi feladatok között gyakran bukkannak fel természettudományi és filozófiai jellegű tételek. Ilyenek például a következők: *Jobb a tudomány, mint a földi múltó vagy; Levél a gózkocsi és a gőzerőről; Levél, melyben vki a physica tanulására ösztönöztetik; A régiek találmányai az újakkal összehasonlítva; A derék nem fél az idők mohától; Jó volna-e, ha az emberiség a költők által magasztalt aranykort élne ma is?; Anyagi erő — szellemi erő; Mit olvashatunk a természet könyvéből?; A föld gömbalakjának bebizonyítása; Volt-e a hajózás feltalálása befolyással az emberiség fejlődésére?; Az emberi élet folytonos harc; Mely okok idéznek elő változást a föld színén; Az ember folytonos harcban áll az elemekkel.* Tekinthető-e véletlen jelenségnek, hogy Arany éppen ezeket a címeket adta, ha tudjuk, hogy Mentovich 48 előtti németországi tanulmányútjáról úgy tér haza, mint az újkori materializmus híve és Darwin tanának egyik első magyar hirdetője? Vagy a haladás gondolatának s a dialektikának többszöri felbukkanását nem hozhatnók-e kapcsolatba azzal, hogy egy másik kolléga, Warga János igazgató Hegel népszerűsítője volt?

Arany és Mentovich barátságát csupán egy ízben árnyékolta be a sértődés vagy a meg nem értés futó fellege, s erről a költő a legkevésbé sem tehetett. 1854 folyamán, szinte egy időben jelent meg a *Toldi estéje* és Mentovichnak Világos utáni versei *Szárz lombok* címmel. Gyulai Pál — mindkettejük közös barátja — egyik cikksorozatában érdeméhez méltóan foglalkozik a két kötettel. Arany művét a naív nemzeti eposz példaképeként üdvözli, Mentovich költeményeit viszont utánérzéseknek, szegényes fantáziájúaknak tartja, és szellemeskedve a címet is a szerző ellen fordítja: „annyi igaz, hogy e lombokon kevés a zöld levél”. A máskülönbön nagyszerű jellemű, de ekkoriban még költői becsvágyat melengető Mentovich Achilles-sarkát találta el a bírálat nyila, sőt irigyelni látszott barátja osztatlan sikerét. Legalábbis így érezte Arany, s ezt Tompának is elpanaszolja: „De lásd, mióta azok a szerencsétlen bírálatok folynak, M. orrát fintogtat rám” (1855. július 1-én kelt levele). Még félév múltán is említi levelezésében: „Mentovich, mióta Gyulai a »Szárz Lombokat« megtépte, mintha szuszogna rám. Értsd: én rám, mert Gyulai dicsért” (1856. január 12-én Ercseyhez írott levele).

Ez a neheztelés nem érezett mély gyökeret, és nem zavarhatta meg huza-mosabb ideig a két férfi barátságát. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a maguk szórakoztatására afféle humoros faliújságot szerkeszt Mentovich *Charivari* (Sári-vári) címen. A címet egy korabeli híres francia, illetve közvetlenebbül az ugyanígy nevezett első magyar élclaptól (1848) kölcsönözték. Mentovich a tanárellet mulattató epizódjait örökítette meg benne, s ötleteit — rajzolni nem tudván — mással kivitelezettette. Aranynak különösen három szám tetszetett, mert ezeket Tompának meglepő részletességgel írja le (*Arany János hátrahagyott iratai és levelezése*, III. Budapest, 1888. 394—395).

Arany válaszul megrajzolja a *Contra-Charivari*t, s ennek valamennyi példányával Mentovichot csipkedi. A jó néhány ellenszám megjelenése bizonyítja, hogy ezekért a csipkelődésekért nem haragudott meg a nagy tréfacsináló. Aranyra viszont a játék határozottan jótékony hatással volt. Erről maga tesz tanúságot, amikor Mentovich végleges eltávozásakor Tompának így panaszodik: „M. amint olvashattad, elhagy bennünket. Sajnálom. Igen jó fiú volt. Ki csinálja ezentúl a *charivari*-

kat, melyekben ő oly nagy mester.“ Majd levele befejezésében többbedmagának a véleményét foglalja össze: „Ily jó kedély igen nagy jótétemény volt ránk, melancholiás emberekre nézve“ (levelének kelte: 1856, a szünnapok elsőjén).

A bizalmas barátok, a tanártársak, akiket néhány évvel korábban így jellemzett Lévaýnak: „a kollegátus jókedvű nátió“, most egymás után hagyják el Nagykőröst. Különösen fájdalmas volt Arany számára az erdélyi származású és a polgári demokratikus forradalomban szerepet játszó elvbarátoknak, Jánosi Ferencnek, Szász Károlynak, Salamon Ferencnek, Szilágyi Sándornak és talán a leginkább Mentovich Ferencnek az eltávózása.

1856 nyarán Mentovich örömmel fogadja el a marosvásárhelyi református kollégium meghívását a matematikai tanszékre, annál is inkább, mivel nagykőrösi állásában sohasem erősítik meg az osztrák tanügyi hatóságok, „személyes kifogás“ lévén ellene. A liberális szellemű iskola új munkakörülményeket, s a helyi társadalmi-politikai helyzet haladó, materialista nézeteinek szélesebb körű terjesztését teszi lehetővé. Ezzel a lépéssel, a közvetlen együttlét megszűntével természetszerűleg gyengül a két barát kapcsolata, de egymásról soha meg nem feledkeznek.

Ezt tükrözik a későbbi évek eseményei, s ezt olvassuk ki 1858-as levélváltásukból. „Olyan az én életemben ezen hat esztendő, mint egy rossz és sületlen regényben egy gyönyörűen és szépen kikerekített epizod! Sokszor beszélék köztetek eltöltött élményeimről társaságban, itteni barátaim és ismerőseimnek, mely alkalommal irigység tárgya vagyok. Drága pénzen vennék meg tőlem, hogy hallottam Arany János komoly bajusza alól mázsás élceket, s a »vasvári verebeket« kigördülni; hogy ferbliztem Tompával és Jókaiival... — de én mindezeket nem adnám el, de őrzöm őket, mint szerelmes a kapott rózsza, vagy zöld levél száradó romjait“ (Mentovich levele Marosvásárhelyről, 1858. április 18).*

Az üzenet a költő lelkében a visszavonhatatlanul elszállt szép emlékeket idézi fel, s ennek fényében napjainak szomorúsága és ezernyi tépelődése még sötétebbnek, nyomasztóbbnak hat. „Azon jó idők, melyeket egyszer-mászor eltöltöttünk, elmúltak, rámnézve legalább el — sóhajt fel válasszában. — Most is vannak ugyan összejövések, pecsénye és bor nem hiányzik, jó kedv is van *másoknál*, de én ritka helyen veszek részt, vagy ha ott vagyok is, olyan, mintha ott sem volnék... A »Vasvári verebek« sohasem repülnek már ki az eszterhéj alól; azon veszem észre, hogy benne vagyok a vénség nyomoraiban a vénség örömei nélkül“ (1858. április 25).

Új munkahelyén Mentovich kimagasló sikereket ér el a tudományos ismeretek terjesztésében, és a materialista világnézet népszerűsítésében. Lassanként maga is meggyőződik arról, hogy a Parnasszusra aligha kap belépőt romantikus hangulatú, század eleji stílusban fogant lírája árán. Elvéve ír csak verseket, s azokat is inkább a maga szórakozására. Figyelemre méltó vállalkozása ellenben 1858—60 között a *Marosvásárhelyi Füzetek* címen szerkesztett, kéthavonként megjelenő tudományos és szépirodalmi folyóirata.

Arany és Mentovich további kapcsolata szempontjából talán nem érdektelen a következő apró adat sem: a költőnek a nagyszalontai múzeumban őrzött könyvtárában megtalálható a *Marosvásárhelyi Füzetek* I. és II. évfolyamának kilenc száma. A valamennyire is jelentős cikkeknel a költő felvágta a lapokat, tehát el is olvasta őket.

A II. évfolyam 5—6., kettős számának hátlapján Mentovich előfizetési felhívást közöl „Erdély egyetlen magyar nyelvű, tudományos folyóiratá-ra, jelezvén, hogy Arany János, Brassai Sámuel, Gyulai Pál, Salamon Ferenc, Tompa Mihály „ígért dolgozatot a jövő számára“. Költőnk és a többi jeles munkatárs közreműködésére már nem kerülhetett sor, mert a folyóirat anyagi támogatás híján megszűnt.

Alig pár hónap múltán Arany indítja meg Budapesten folyóiratát, a *Szépirodalmi Figyelőt*, és rövidesen ő is a barátjáéhoz hasonló anyagi és szerkesztői gondokkal küzd. Talán éppen a maga kálváriájának az eleven átélése fordítja Mentovich figyelmét Arany vállalkozása felé, és az első lépésektől kezdve végig kitart mellette: hol baráti hangú leveleivel biztatja, hol a maga erejétől és tehetségétől telhetően könnyít a szerkesztés gondjain. Vállalja az előfizetők toborzását a *Szépirodalmi Figyelőre* és a *Koszorúra* a marosvásárhelyi értelmiségi körökben, sőt az elmaradó díjak behajtásában is segít. Afféle helyi megbízottja, képviselője lesz Arany folyóiratainak. Amikor pedig kézirathiányról panaszkodik az újdonsült főszerkesztő, verseket, tanulmányokat küld számára. Így jelenik meg a *Honszeretet*

* A „Vasvári verebek...“ — Arany János kedvenc dalának kezdete.

című verse s a *Koszorúban* három folytatásban főcikként közölt *A természetjelenések befolyása az emberi szellemre* című racionalista, materialista felfogású dolgozata. Ugyancsak Arany ad teret Mentovichnak, hogy materialista nézeteit az idealista Brassával szemben megvédje (*Szépírodalmi Figyelő*, II. 8. 126).

Igaz ellenben az is, hogy egy darwinizmust népszerűsítő tanulmány (Az ember nyomai a messze múltban és kinézései a jövőben) a közlését Arany elhárította magától. Húzódozását azzal magyarázhatjuk, hogy a korábbi Mentovich-tanulmány miatt is meggyűlt a baja olvasói és munkatársai egy részével, főképp az egyházzal. Mentovich bizonyára átérzi Arany kényszerhelyzetét, s így ez az újabb intermezzo nem zavarja meg barátságukat. Az erdélyi barát karácsonyi, újesztendei jókívánságait — akárcsak eddig — most, 1864 végén is idejében postázza, és Arany — ha idejéből többre nem futja — legalább a szerkesztői üzenetek között reagál a levelekre.

Amikor a nagyobbik Mentovich-gyerek Pesten jár, apja tanácsára tiszteleg a költő családjánál. (Törös László nagykorósi múzeumigazgató közlése). Ugyanígy joggal feltételezhetjük, hogy amikor Arany Laci 1860 nyarán, érettségije előtt erdélyi körutat tesz, Mentovichékat is felkeresi.

Juliska lányuk halálával, 1865 utolsó napjaiban soha ki nem hevert esapás sújtja az Arany-szülőket. A régi barát, az egykori tanártárs késedelem nélkül küldi vigasztaló sorait. Bút feledni hívja Aranyékat magukhoz, Vásárhelyre. A nehezen ocsúdó költő csak nagy késéssel válaszol: „Találtad, hogy bajosan látom én valaha Erdélyt: Harminc esztendeig laktam a tövében, ifjú voltam, kedvem is lett volna utazni: ha akkor nem mentem, annál kevésbé tesztek most föl magamról oly vállalkozó szellemet“ (Arany János 1866. november 17-én kelt levele).

Nincs arról tudomásunk, hogy a későbbi évek során sikerült-e személyesen találkoznia a két barátnak. Azt azonban bizonyosan tudjuk, hogy a harcokban megfáradt filozófus a halál árnyékában betegsége fájdalom elől nagy barátja emlékéhez menekül. December 15-én, földi pályájának utolsó napján még papírt, tollat kér. Verset akar írni a versek mesteréhez az aranszekerről, amit a kék lajbis kőrösi presbiter emlegetett. Ereje elhagyja, s így találják meg két kuszált vesszor mellett. Ki tudja, hogyan folytatta volna.

Utolsó gondolatában is Hozzá szállt, tőle búcsúzott, a nagyobbiként, tökéletesebbként tisztelt baráttól és eszmetárstól.

Dánielisz Endre

Mentovich tréfás lapjának címdala

